NUTQIY AKT VA SUKUT HODISASI: PRAGMALINGVISTIK TAHLIL

Raximova Feruzaxon Toxirjon qizi,
FarDU tayanch doktoranti.

Annotatsiya
Mazkur maqolada sukut hodisasi nutqiy akt nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sukutning lokutiv, illokutiv va perlokutiv akt komponentlariga munosabati badiiy matn misolida ko‘rib chiqiladi hamda sukutga xos holatlar uchun “paralokutiv akt” tushunchasi taklif etiladi. Olingan natijalar sukutning muloqotning passiv emas, balki faol pragmatik elementi ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *sukut, nutqiy akt, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, paralokutiv akt, sukut akti, pragmalingvistika.*

KIRISH

Insonlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida og‘zaki bo‘lmagan, ammo ma’lum bir mazmunni ifodalovchi vositalar mavjud bo‘lib, ular faqat nutqiy vaziyat va kontekst doirasida o‘z ma’nosini namoyon qiladi. Bunday vositalardan biri — sukutdir. Sukut insonning tug‘ilishidan to umrining oxirigacha unga hamroh bo‘luvchi universal hodisa sifatida falsafa, psixologiya, semiotika, etnografiya, madaniyatshunoslik va tilshunoslik kabi turli sohalarning tadqiqot obyektiga aylangan. Tilshunoslikda sukutga murojaat qilish tabiiy hol hisoblanadi, chunki bu soha paralingvistik vositalarni o‘rganish orqali nutqiy muloqotning chuqur qatlamlarini tahlil qilishga intiladi.

So‘nggi yillarda xorijiy va mahalliy tilshunoslikda sukut muammosiga bag‘ishlangan bir qancha tadqiqotlar yuzaga keldi. Niderlandiyalik tadqiqotchi X. Giyom (Guillaume, 2018) sukutni nutqning yo‘qligi emas, balki faol siyosiy harakat sifatida talqin qiladi va uni feministik hamda postkolonial yondashuvlar asosida zulmga qarshi kurash yoki omon qolish strategiyasi sifatida ko‘rib chiqadi. L. Kaponetto (Caponetto, 2021) esa M.K. MakGouanning fikrlariga tayanib, illokutiv sukut tushunchasini ishlab chiqadi — bunga ko‘ra sukut nafaqat so‘zlovchining niyatini qabul qilmaslik, balki tinglovchining uni tushunmasligi natijasida ham yuzaga kelishi mumkin.

Y. Inubusi (2002) dissertatsion tadqiqotida sukutni rus va yapon muloqot madaniyati misolida, T.V. Katyuxina (2009) esa uni falsafiy-antropologik nuqtai nazardan o‘rgangan. J.N. Kutsaya (2010) L. Tolstoyning “Urush va tinchlik” romani qahramonlari sukutini tahlil qilgan. O‘zbek tilshunosligida S. Mo‘minov sukutni noverbal informatsiya vositasi va uslubiy figura sifatida talqin qilib, uning rozilik, arazlash, hurmat kabi kommunikativ mazmunlarni ifodalashini ko‘rsatadi. M. Ataboyev (2024) sukutning tanqid aktidagi to‘rt funksiyasini — hal qilish zaruratini ko‘rsatish, hissiy ta’sirni kuchaytirish, qarama-qarshilik yaratish va norozilikni noverbal yetkazishni — belgilaydi.

Sukut muammosini eng izchil o‘rgangan o‘zbek tilshunosi M. Saidxonov hisoblanadi. Uning fikricha, sukut adresant va adresat o‘rtasidagi fikr almashinuvida noverbal vosita sifatida ishtirok etib, ma’lum bir kommunikativ akt — “sukut akti”ni

yuzaga keltiradi (Saidxonov, 2008). Olim sukutni kommunikativ vazifa bajaradigan va bajarmaydigan turlarga ajratadi: birinchisi muloqot jarayonida illokutiv kuch va maqsadga ega bo‘lsa, ikkinchisi (masalan, uyqudagi sukut) shunday xususiyatdan mahrum.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan tadqiqotlar sukutning ko‘pqirrali hodisa ekanligini ko‘rsatadi, biroq uning nutqiy akt nazariyasi doirasida — xususan, lokutiv, illokutiv va perlokutiv akt komponentlari nuqtai nazaridan — tizimli tahlili hozircha yetarlicha ishlanmagan. Mazkur maqolaning maqsadi badiiy matn misolida sukutning nutqiy akt tarkibidagi o‘rnini aniqlash, uning lokutiv akt komponentiga nisbatini belgilash hamda shu asosda “paralokutiv akt” tushunchasini taklif etishdan iborat.

MATERIAL VA METOD

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek yozuvchisi S. Ahmadning “Ufq” romanidan olingan parcha tanlandi. Ushbu parchada onaning o‘g‘li Tursunboyga qarata aytgan so‘zlariga javoban Tursunboyning to‘rt marta sukut saqlashi tasvirlangan bo‘lib, bu holat sukutning turli kommunikativ vaziyatlardagi namoyon bo‘lishini kuzatish imkonini beradi:

– Tog‘aning o‘g‘lidan qora xat kelgan, xotiniga bildirmayapti.

Tursunboy boshini egib qimirlamay o‘tirib qoldi. U raisning o‘g‘li bilan o‘rtoq edi. Ikkovi birga o‘qishgan, birga katta bo‘lishgan edi.

– Azizxon qahramon bo‘ldi

Tursunboy qo‘l siltab, teskari qaradi. Birdan boshini egdi-yu, uzoq sukutda qoldi.

— Shunaqa, bolam. Seni ham shunaqa qahramon bo‘ladi, deb o‘ylagan edik.

Tursunboy indamadi. Boyagi o‘tirishida o‘tiraverdi. (S. Ahmad. Ufq. 399)

Tahlilda tavsifiy-tahliliy metod, shuningdek nutqiy akt nazariyasi (J. Ostin, J. Sërl) asosida ishlab chiqilgan uch komponentli model — lokutiv, illokutiv va perlokutiv akt — qo‘llanildi. Har bir sukut holati ushbu uch komponent nuqtai nazaridan alohida-alohida tahlil qilindi: 1) lokutiv akt (talaffuz akti) mavjudligi yoki yo‘qligi; 2) sukut orqali ifodalangan kommunikativ niyat (illokutiv akt); 3) sukutning suhbatdoshga ko‘rsatgan ta’siri (perlokutiv akt). Olingan natijalar qiyosiy tahlil qilinib, jadval ko‘rinishida tizimlashtirildi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, tanlangan parchada sukut hodisasi to‘rt o‘rinda namoyon bo‘lgan bo‘lib, ularning barchasida lokutiv akt (ya’ni so‘zning talaffuz etilishi) mavjud emas. Shu bilan birga, har bir holatda aniq ifodalangan illokutiv niyat va unga mos perlokutiv natija kuzatildi (1-jadval).

1-jadval.

S. Ahmadning “Ufq” romani parchasidagi sukut hodisalarining nutqiy akt tarkibi bo‘yicha tahlili

№	Sukut hodisasi ifodalangan qism	Lokutiv akt	Illokutiv akt	Perlokutiv akt
1	Tursunboy boshini egib qimirlamay o‘tirib qoldi.	Mavjud emas. Qayg‘u va og‘riqni ifodalovchi sukut mavjud.	Qayg‘u, iztirob hissiyotlarini yashirish.	Ona sukutni to‘xtatishga va o‘g‘lini gapirishga undashga harakat qiladi.
2	Tursunboy qo‘l siltab, teskari qaradi.	Mavjud emas. Norozilikni ifodalovchi sukut harakat bilan uyg‘unlashgan.	Norozilik yoki haqiqatni rad etish akti.	Ona haqiqatni qabul qilmaslikni anglab, suhbatni davom ettirishga urinadi.
3	Birdan boshini egdi-yu, uzoq sukutda qoldi.	Mavjud emas. Chuqur tafakkur va xotiraga cho‘milish sukuti mavjud.	Ichki his-tuyg‘ular bilan kurashish va ularni yashirishga urinish.	Ona suhbatni davom ettirib, o‘g‘liga kuchliroq ta’sir ko‘rsatishga urinadi.
4	Tursunboy indamadi. Boyagi o‘tirishida o‘tiraverdi.	Mavjud emas. Muloqotni to‘xtatishga qaratilgan sukut mavjud.	Befarqlik, suhbatdan qochish yoki uni to‘xtatish.	So‘z bilan ifodalanganidan ham kuchliroq hissiy ta’sir yuzaga keladi.

Birinchi holatda — Tursunboyning boshini egib qimirlamay o‘tirishi — lokutiv akt o‘rnini qayg‘u va iztirobni ifodalovchi sukut egallaydi; bu sukutning illokutiv maqsadi ichki hissiyotni yashirish bo‘lsa, uning perlokutiv natijasi sifatida ona o‘g‘lini gapirishga undashga harakat qiladi. Ikkinchi holatda Tursunboyning qo‘l siltab teskari qarashi nofaol emas, balki norozilik yoki haqiqatni rad etish aktini ifodalaydi; bunda sukut harakat bilan birga qo‘llanilib, ona suhbatni davom ettirishga urinadi.

Uchinchi holat — uzoq sukutda qolish — ichki kechinmalar bilan kurashish va ularni yashirishga urinishni anglatadi, bu esa onani o‘g‘liga nisbatan kuchliroq hissiy ta’sir ko‘rsatishga undaydi. To‘rtinchi holatda — “Tursunboy indamadi” — muloqotni butunlay to‘xtatishga qaratilgan sukut kuzatiladi; bu o‘rinda sukutning hissiy ta’siri og‘zaki ifodadan ham kuchliroq bo‘lib chiqadi.

Demak, barcha to‘rt holatda ham an’anaviy ma’nodagi nutqiy akt (lokutiv aktni o‘z ichiga olgan) sodir bo‘lmaydi, biroq sukut mustaqil ravishda illokutiv kuchga va perlokutiv ta’sirga ega bo‘ladi.

MUHOKAMA VA XULOSA

Olingan natijalar sukutning an’anaviy nutqiy akt tuzilishidan farqli, ammo unga parallel mustaqil kommunikativ akt ekanligini tasdiqlaydi. Lokutiv akt — nutqiy aktning dastlabki va zaruriy komponenti — sukut sharoitida amalga oshmaydi, biroq uning o‘rnini muayyan pragmatik vazifani bajaruvchi paralingvistik belgi egallaydi. Shu sababli ushbu maqolada “lokutiv akt” tushunchasi o‘rniga sukutga xos holatlar uchun “paralokutiv akt” terminini qo‘llash taklif etiladi — bu termin talaffuz etilishi lozim bo‘lgan, biroq talaffuz etilmagan jumla o‘rnini bosuvchi paralingvistik vositaning ifodalanish aktini anglatadi.

Ushbu xulosa M. Saidxonov tomonidan ilgari surilgan “sukut akti” kontseptsiyasi bilan uyg‘unlashadi: sukut nutq aktidan farqli, ammo unga teng huquqli mustaqil kommunikativ hodisa sifatida e’tirof etilishi lozim. Bunday yondashuv, bir tomondan, X. Giyom va L. Kaponetto kabi xorijiy tadqiqotchilarning sukutni faol kommunikativ-siyosiy vosita sifatida talqin qilishini, ikkinchi tomondan, S. Mo‘minov va M. Ataboyevning sukutni o‘zbek va boshqa madaniyatlarda kommunikativ mazmun tashuvchi uslubiy figura sifatida ko‘rsatishini nazariy jihatdan tasdiqlaydi.

Shunday qilib, sukut nutqiy muloqotning passiv yoki “bo‘sh” elementi emas, balki kontekst va vaziyatga bog‘liq holda rang-barang ma’nolarni ifodalovchi faol pragmatik vositadir. Sukutning nutqiy akt nazariyasi doirasida alohida — “sukut akti” sifatida — o‘rganilishi pragmalingvistika sohasidagi tadqiqotlarni yangi nazariy asos bilan boyitishi, shuningdek, badiiy matnlar tahlilida xarakterlarning ichki dunyosini chuqurroq ochib berishga xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda sukutning turli janr va madaniyatlardagi namoyon bo‘lish xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Guillaume X. How to do things with silence: Rethinking the centrality of speech to the securitization framework // Security Dialogue. – Vol. 49(6). – 2018.
2. Caponetto L. A Comprehensive Definition of Illocutionary Silencing // Topoi – an International Review of Philosophy. – 40(1). – 2021. – P. 191–202.
3. Инубуси Йоко. Феномен молчания как компонент коммуникативного поведения: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2002.
4. Катюхина Т.В. Философско-антропологический анализ феномена молчания: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Москва, 2009.
5. Куцая Ж.Н. Невербальные формы коммуникации как выражение эмоциональной жизни героев Л.Н. Толстого (по роману «Война и мир»): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2010.
6. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: монография. – Фарғона, 2021.
7. Ataboyev I.M. The role of silence in the speech act of reproach // Neo Scientific Peer Reviewed Journal. – Vol. 20. – 2024. – P. 39–46.
8. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974.
9. Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. – Тошкент: «Фан», 2008.
10. Ahmad S. Ufq: roman. – Toshkent, 1969.